

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

ЛЮДМИЛА СКОКОВА,

доктор соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

LYUDMYLA SKOKOVA,

Doctor of Sciences Sociology, Associate Professor, Leading Research Fellow at the Department of Sociology of Culture and Mass Communication, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 010121)

list.lgs@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8152-7087>

Соціологія ризику в міждисциплінарному контексті

Burgess A., Alemano A., Zinn J. (Eds.). Routledge handbook of risk studies. New York: Routledge, 2016. 362 p.

З початку 2020 року світ охоплений пандемією коронавірусу, більшість країн запровадили карантин та інші способи протидії цьому глобальному лиху. Епідемії різного роду, природні й техногенні катастрофи, війни, тероризм, впливи на здоров'я шкідливих речовин, кліматичні, економічні, політичні кризи, соціальна напруженість, прояви культурної деградації тощо — перелік ризиків, загроз і небезпек в сучасних суспільствах можна продовжувати майже нескінченно довго. У пошуках теоретичних і методологічних підходів до дослідження різноманітних викликів і проблем глобального світу останніми десятиліттями формується міждисциплінарна царина студій ризиків, частиною якої є соціологія ризику і невизначеності. Оглядові особливостей становлення означеного предметного поля присвячено Довідник студій ризику, який нещодавно вийшов друком у видавництві “Routledge” (далі — Довідник) і практично вперше охопив настільки широке коло тем — від популярних теоретичних напрямів до питань менеджменту ризиків, від розвитку нових субполів до

Цитування: Скокова, Л. (2020). Соціологія ризику в міждисциплінарному контексті. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 194–200.

сліджень цього феномену до апробації операціональних вимірів його аналізу [Burgess, Alemano, Zinn, 2016].

Редакторами та авторами Довідника стали представники різних дисциплін — права і криміналістики, соціології, психології, організаційних студій, соціальної роботи, менеджменту тощо, об'єднані інтересом до аналізу ризиків у різних сферах соціального життя, розвитку та просування міждисциплінарного поля студій ризику. Деякі з них мають відповідні кваліфікаційні звання та посади в цій царині. Так, Т. Авен є професором з ризик-аналізу і ризик-менеджменту, а також головою Європейської асоціації безпеки та надійності (European Safety and Reliability Association), членом Ради Міжнародного товариства аналізу ризиків (International Society of Risk Analysis — SRA), автором монографії “The Science of Risk Analysis” (2020); К. Петерсен працює у норвезькому Центрі управління ризиками та соціальною безпекою (SEROS — Centre for Risk Management and Societal Safety, University of Stavanger); О. Пен керує Центром міждисциплінарних досліджень ризиків та інновацій (ZIRIUS — Stuttgart Research Center for Interdisciplinary Risk and Innovation Studies, Stuttgart University). Соціолог Дж. Зин відомий як провідний учасник проєктів з вивчення ризику та соціальних змін у дослідницьких центрах Німеччини (Статусні переходи та ризики протягом життєвого курсу; Бремен, 1995–1999; Рефлексійна модернізація, Мюнхен, 1999–2002), Великої Британії (Соціальні контексти та реакції на ризик, SCARR, 2003–2008). Він є одним із ініціаторів заснування міжнародних мереж дослідників соціології ризиків та невизначеності в рамках Європейської соціологічної асоціації (2005) та Міжнародної соціологічної асоціації (2006). А. Алемано є правознавцем, а також засновником і редактором галузевого часопису “European Journal of Risk Regulation”, автором книг “Nudge and the Law” (2015) та “Regulating Lifestyle Risks” (2015). Е. Алашевські бере участь у виданні міжнародного часопису “Health, Risk & Society”, є співавтором праць “Risk, Safety and Clinical Practice: Healthcare through the Lens of Risk” (2010) та “Making Health Policy: A Critical Introduction” (2012). Професор соціології Г. Мітен є президентом тематичної групи МСА з питань соціології ризику та невизначеності (TG 04). Професор з досліджень ризику А. Бьордженс працює у Центрі аналізу ризиків та регулювання в Лондонській школі економіки, у групах з аналізу ризику та невизначеності ЄСА та МСА та є співредактором “European Journal of Risk Regulation”. Він також є автором книги “Cellular Phones, Public Fears and a Culture of Precaution” (2004). Посади й досягнення цих та інших авторів Довідника дають уявлення про поступ в інституціоналізації міждисциплінарного поля студій ризику останніми десятиліттями, розвиненість його інфраструктури.

Побудова Довідника є досить складною і відображає головні напрями досліджень у цій царині. Перший розділ книги присвячений базовим концептам та їх розвитку. Дослідники розглядають генеалогію та трансформацію досвіду “ризиків” у соціальному часі (С.-О. Doron), важливість понять “імовірність”, “невизначеність”, “довіра”, “рекурсивність” для вивчення ризику (R. Van Coile; K. Pettersen; P. Brown; J. Busby). Не залишені поза увагою сучасні реконцептуалізації феномену ризику (Т. Авен). Соціальні та культурні теоретичні підходи до ризику розглянуто у другому розділі. Автори висвітлюють культурно-антропологічні пояснення сприйняття та інтерпретації ризику (J. Adams), напрями теоретизації ризику у німецьких соціальних дослідженнях (W. ВонЯ, J.O. Zinn), аналіз ризику в традиції governmentality studies (P. O'Malley). Третій розділ має

назву “Оцінка небезпек і прийняття рішень”. Йдеться про способи оцінювання природних небезпек і невизначеностей (S. Stein), евристику і передсуди в ухваленні рішень щодо ризику (A. Weyman, J. Barnett). Наступні два розділи присвячені менеджменту та управлінню ризиками. Дослідники розглядають здоров’я і безпеку в контексті організаційного керування ризиками (L.N. Ball-King; D.J. Ball), ризик-менеджмент соціотехнологічних ризиків і катастроф (J.-C. Le Coze; K. C. Lauta, M.G. Faure), переваги й обмеження кількісного ризик-менеджменту (R. Kemp), можливості регуляції ризиків (A. Alemanno), концепт “управління ризиками” в ситуаціях забезпечення технологічної безпеки (O. Renn, A. Klinke), еволюцію регуляторної держави (G. Majone). У шостому розділі подано особливості аналізу ризику в різних сферах соціуму, а саме: медицина і здоров’я (A. Alaszewski), правопорушення (K. Hannah-Moffat), соціальна політика (H. Kemshall), сфера медіа (J. Tulloch). Наступний розділ відображає міжнародний вимір досліджень: глобальні ризики (J. Arnoldi), тероризм і безпека (G. Mythen), міжнародні політики щодо ризиків (C. Aradau). Завершальний розділ “Поля у становленні” присвячено ризикам диджитального суспільства (D. Lupton), візуальним підходам (H. Mitterhofer, S. Jordan), концептам “незнання” та “стійкість” у студіях ризику (M. Gross; K. Krieger), дослідженням ризикування (J.O. Zinn). Спростує сприйняття такого розмаїття тем і текстів те, що кожен підрозділ побудований за подібним планом: висвітлення ключових концепцій і підходів, головні дискусійні питання, аналіз перспективи подальших досліджень.

Загалом у змісті Довідника можна вирізнити три основні вектори: теоретичні й категоріальні питання поля студій ризику; проблеми оцінок, регулювання та управління ризиками в контексті різних дисциплін; пошук операціональних підходів у дослідженні конкретних ризиків і соціальних проблем. Враховуючи значний діапазон розглянутих у Довіднику тем, спинімося детальніше лише на питаннях концептуального аналізу в дослідженнях ризику в соціальних дисциплінах.

В сучасному житті поняття “ризик” набуло широкого використання в повсякденні, а також у медійних, наукових, управлінських, технологічних та інших інституціональних середовищах. Разом із тим і концепт, і досвід, який він позначає, є специфічними для конкретних локальностей та історично зумовленими. Перетворення тих чи тих подій/явищ на “ризик” потребує спеціальних операцій, що ґрунтуються на узагальненні знань і досвіду в певній сфері життя, а також повноважень щодо трансляції прогнозів і прийняття відповідних застережувальних заходів. Звісно, ці практики оцінювання та регулювання ризиків у суспільному житті не можуть не бути пов’язаними з інтересами та цінностями різних соціальних груп.

Свідчення існування комерціалізованих практик оцінювання ризиків відомі зі стародавніх часів. В умовах високої ймовірності втрати кораблів і товарів під час мореплавання вже у ранньому середньовіччі в західноєвропейських країнах відбувається становлення страхової справи, пов’язаної з розрахунками шансів на (не)отримання прибутків. Разом із тим ці розрахунки щодо невизначеного майбутнього вочевидь суперечили засадам релігійного світосприйняття, в якому знання про подальшу долю є прерогативою вищих сил і недоступне простим смертним [Burgess, Alemano, Zinn, 2016: p. 18–20]. Із розвитком індустріального суспільства, переходом до модерного світобачення калькуляція, розрахунки, які базуються на досягненнях природознавчих наук, стають звичною

справою. Ризики починають прогнозувати на підставі масивів статистичних даних, обчислень імовірності частоти тих чи тих подій серед населення (захворюваність, смертність, правопорушення, нещасні випадки тощо) та враховувати в урядованні.

Аналіз даних масової статистики приводить до усвідомлення того, що відповідальність за ризики не варто покладати лише на індивідів, оскільки потенціал небезпечного розвитку подій в багатьох сферах життя можна прогнозувати на основі масивів даних і ці закономірності є усталеними. Поступово в багатьох країнах формується система колективної соціальної відповідальності на випадок несприятливого розвитку подій в економіці, стихійних лих, надзвичайних ситуацій тощо, виробляються правила техніки безпеки на виробництві із відповідними компенсаціями постраждалим, постають загальнодержавні системи охорони здоров'я, виникають правила і закони користування довкіллям тощо. Часто процеси визначення тих чи тих явищ як ризиків і необхідність протидії їм на законодавчому та управлінському рівнях спричинялися конфліктами соціальних груп, відстоюванням прав на захист групових інтересів, потребували (і потребують надалі) публічних виступів, організації громадських рухів.

Особливості державного управління на підставах ризиків і невизначеностей привернули до себе увагу дослідників в рамках традиції М. Фуко і *governmentality studies*. Теоретичні рамки останніх передбачають аналіз сутності "режимів влади" різного рівня (держави, сім'ї, політичних рухів чи самоуправління), яка полягає, зокрема, у специфіці конструювання соціальних проблем, способах визначення ризиків, техніках управління ними в кожному конкретному випадку. Такий ракурс унаочнює відмінності, скажімо, урядування на основі дисципліни і покарань, від урядування на основі ризику (з опорою на імовірнісні розрахунки і прогнози експертів), а також від урядування на підставі невизначеності, характерного для вільного ринку (в контексті неоліберального світогляду). Відповідно, змінюється й конструювання суб'єкта впливів владних зусиль, наприклад, дисциплінований індивід, який має дотримуватися жорстких нормативних правил; громадянин, долею якого опікується держава (різні види соціального страхування); "вільний" індивід, який сам керує (має керувати) своєю долею та адаптується до вимог ринку, враховуючи можливі ризики. В останньому випадку йдеться про сучасні політики *responsibilisation*, тобто "нав'язування відповідальності" [Burgess, Alemanno, Zinn, 2016: p. 113, 257; Бернстайн, 2020].

Критичну, фукольдіанську традицію аналізу управління і ролі в ньому ризику і невизначеності продовжують застосовувати в рамках новітніх концептуалізацій; зокрема, вважають, що акторно-мережева теорія має багато спільного із студіями *governmentality*, хоча й не декларує це явно [Burgess, Alemanno, Zinn, 2016: p. 115]. Справді, реалії сьогодення, зокрема, посилення соціального контролю і самоконтролю на основі диджитальних технологій дають дедалі більше приводів для актуальності критичних підходів у вивченні біополітик, технік *responsibilisation*, сек'юритизації населення [Salter, Mutlu, 2013], підштовхування (*nudge*) суб'єктів управлінського впливу у певному напрямі дій [Талер, Санстейн, 2017]. Прикладом останніх заходів може слугувати: впровадження карантинних обмежень на свободу пересування в нинішній ситуації глобальної пандемії, акцентування особистої відповідальності кожного, ідеологічну складову яких неоднозначно оцінюють у сучасній соціокритичній думці [Zizek, 2020; Agamben, 2020].

У Довіднику знаходимо й розгляд інших популярних підходів до теоретизування ризиків в соціальних науках, які узагальнено можна назвати об'єктивістський/технократичний та культуралістський. Перший підхід базується, як зазначалося вище, на розрахунках імовірності тих чи тих майбутніх подій на основі масивів даних спостережень. Відгалуженням об'єктивістського підходу можна вважати соціологічні, соціально-психологічні дослідження сприйняття ризиків на основі аналізу репрезентативних даних (хоч їм у Довіднику майже не приділено уваги). Так, психометричні дослідження сприйняття ризиків проводяться з 1980-х років, зокрема відомі праці П. Словіка та його колег [Fischhoff, Lichtenstein, Slovic et al., 1981].

У становленні соціокультурного напрямку в полі студій ризику важливу роль відіграла праця “Ризик і культура” (1982) М. Дуглас і А. Віддавскі — представників культурної антропології та політичної теорії. Їхній підхід дав змогу відійти від суто “об'єктивного” трактування ризику (оцінювання невизначеного майбутнього). Дослідники звернули увагу на важливість врахування “суб'єктивного” виміру ризику, значущість сприйняття та інтерпретації конкретного ризику зацікавленими сторонами, відмінності бачення/оцінювання тих чи тих ризиків представниками різних культур. Вони вирізняють декілька аспектів ситуацій ризику, які варто враховувати: прихованість ризику (навмисна і ненавмисна, коли його просто не помічають, не знають про нього); селективність ризику; відмінність у його оцінках; часта упередженість оцінок [Burgess, Alemanno, Zinn, 2016: p. 83]. Для прихильників соціокультурної перспективи говорити про існування об'єктивного ризику і не зважати на його сприйняття людиною (представниками різних соціальних груп, культур) є nonsensom. Сприйняття ризику завжди опосередковане культурними фільтрами, адже уявлення про майбутнє (образ майбутнього) є продуктом культури. Праця Дуглас і Віддавскі з'явилася на тлі актуалізації у США 1970–1980-х років публічного інтересу до ризиків — екологічних, соціальних, мілітарних тощо — і стала в певному розумінні класичною для соціокультурного трактування ризиків. Щоправда, відродження інтересу до смислового, символічного виміру соціального життя в американській соціології відбулося лише останніми десятиліттями — в рамках культуральної соціології (Дж. Александер). Для американської соціології 1980-х років дослідження ризиків зоставалося маргінальною справою. Так, у зверненні Президента Американської соціологічної асоціації 1984 року зазначено, що внесок соціологів в аналіз ризиків нечасто спостерігається і не має широкого визнання, якщо порівняти з технократичними оцінками ризику [Burgess, Alemanno, Zinn, 2016: p. 95].

Від кінця 1970-х років у США для оцінювання фінансових, політичних, економічних, страхових та інших ризиків поступово зростає мережа спеціалізованих інституцій, як дослідницьких, так і комерційних, що надають прогнози на підставі аналізу даних. 1980 року було засновано Товариство аналізу ризиків (SRA – Society of Risk Analysis), яке з 1981 року видає журнал “Risk Analysis: An International Journal”.

До речі, вже 23 січня 2020 року журнал на своєму сайті виклав віртуальний випуск, присвячений Covid-19, у вигляді статей попередніх років, в яких дослідники розглядали організаційні, управлінські проблеми запобігання ризикам інфікування вірусами на прикладах епідемій SARS-CoV, MERS CoV у 2003 та 2012 роках. Товариство аналізу ризиків на сьогодні має мережу відділень у різних частинах світу, проводить щорічні конференції, міжнародні світові фо-

руми. Так, наприкінці 2020 року в Каунасі має відбутися конференція північноєвропейського відділення SRA “Ризик-аналіз: від сприйняття до передбачення”.

Для становлення і легітимації соціології ризику в європейській частині світу велику роль, як відомо, зіграли праці німецького соціолога У. Бека. Концепти “суспільство ризику”, “світове суспільство ризику”, “рефлексійна модернізація” Бека сприяли розумінню нових характеристик глобальних процесів, а саме: посилення взаємозалежності людства у зіткненні з поточними, динамічними і малопередбачуваними небезпеками — соціальними, природними, техногенними, прозорості національних державних кордонів для все нових загроз і викликів, вразливості ризикам представників всіх соціальних верств і класів без винятку. На думку Бека, ризик мав би стати фундаментальною категорією для соціальної теорії. В опублікованій 1986 року книзі “Суспільство ризику” він писав, що Чорнобильська катастрофа — це закінчення можливостей дистанціювання від проблемного “іншого”; від бідності можна збудувати кордони, від радіації — ні. Це інша, культурно і політично своєрідна небезпека, яка не визнає захищених місць і соціальних привілеїв сучасного світу [Бек, 2000: с. 5]. Сьогодні загрози всесвітньої пандемії вкотре наголошують слухність цього спостереження, вразливість всіх без винятку верств населення. Разом із тим можливість отримати допомогу і компенсацію у разі необхідності зостаються неспівмірними між бідними і багатими — як індивідами, так і державами. Саме за недооцінювання нових аспектів соціальної нерівності та різного ступеня вразливості щодо глобальних ризиків критикують цю тезу Бека [Curtan, 2016].

Ідеї Бека щодо інституціональної індивідуалізації ризику, рефлексійності, динамічності соціальних процесів як ключових ознак сучасних суспільств сприяли розгортанню дискусій про специфіку Другого модерну і місце в ньому ризиків/небезпек із долученням інших провідних теоретиків в цій сфері — Е. Гіденса, З. Баумана та ін. Цей корпус праць дозволив, на думку дослідників їх творчості, принципово змістити фокус від технічних та раціональних підходів до ризику (оцінка ризику, комунікація ризиків) до соціально-теоретичної перспективи, яка позиціонує ризик в контексті фундаментальних соціальних змін [Burgess, Alemano, Zinn, 2016: p. 105].

Німецька соціологія зробила й інший важливий внесок в осмислення феномену ризику завдяки працям Н. Лумана, який видав на початку 1990-х книгу “Ризик” [Luhmann, 1991; Луман, 1994]. Луман поміщає ризик у центр теорії соціальної диференціації й пояснює публічні дискусії, конфлікти навколо ризику через зростання функціональної диференціації сучасних суспільств. Становленню категоріального апарату соціології ризику сприяло розрізнення Луманом ризику і безпеки. Якщо Бек часто вживає ці поняття взаємозамінно, то Луман вперше наголошує на тому, що безпека походить зовні, тоді як ризик є наслідком прийняття рішень всередині підсистеми [Луман, 1994; Burgess, Alemano, Zinn, 2016: p. 49]. Теоретичне осмислення довготривалих і рухливих соціетальних процесів в працях Бека, Лумана, Гіденса, Баумана допомагає виявляти нові соціальні проблеми і вразливості, пов’язані із сприйняттям і регулюванням ризиків. Серед них вирізняють: фрагментацію знання, необхідність нових політичних форм управління ризиком, тиск щодо пошуків легітимних форм прийняття ризикованих рішень, структурні зміни, які кидають виклик нормативним очікуванням консенсусу [Burgess, Alemano, Zinn, 2016: p. 105].

Підбиваючи підсумок, відзначимо безперечну важливість цієї праці для розвитку соціології ризику і невизначеності, зокрема у вітчизняній науці. Формат огляду не дозволяє детальніше розглянути ключові положення інших розвідок Довідника, більшість яких є цікавими для осмислення феномену ризику засобами теорій середнього рівня, розвитку прикладних досліджень різного роду небезпек і загроз. Завдання цього огляду полягає ще й у тому, щоб привернути увагу вітчизняних дослідників до надійного джерела інформації. Можна впевнено стверджувати: авторами Довідника є провідні спеціалісти в міждисциплінарній царині студій ризику. За умов швидких соціальних змін, появи дедалі більшого числа спеціалізованих напрямків досліджень постає загроза фрагментації знання, його свого роду інтелектуальної “балканізації”, так само як і швидкої втрати якісних публікацій із поля зору наукової спільноти. Натомість узагальнювальні зусилля з кодифікації знання в контексті трансдисциплінарного осмислення соціальних феноменів заслуговують на реценцію.

Джерела

- Бек, У. (2000). *Общество риска: На пути к другому модерну*. Москва: Прогресс-Традиция.
- Бернстайн, П. (2000). *Против богов: Укрощение риска* / Пер. с англ. Москва: Олимп-Бизнес.
- Луман, Н. (1994). Понятие риска. *Thesis*, 5, 133–160.
- Талер, Р., Санстейн, К. (2017). *Nudge. Архитектура выбора*. Москва: Манн, Иванов и Фарбер.
- Agamben, G. (2020). *The Invention of an Epidemic*. Отримано з: <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers>
- Burgess, A., Alemano, A., Zinn, J. (Eds.) (2016). *Routledge handbook of risk studies*. New York: Routledge.
- Curran, D. (2016). *Risk, power and inequality in the 21st century*. Nw York: Palgrave Macmillan.
- Fischhoff, B., Lichtenstein, S., Slovic, P. et al. (1981). *Acceptable Risk*. Cambridge: University Press.
- Luhmann, N. (1991). *Soziologie des Risikos*. Berlin: de Gruyter.
- Salter, M.B., Mutlu, C.E. (Eds.) (2013). *Research methods in critical security studies: an introduction*. Oxon: Routledge.
- Žižek, S. (2000). *Pandemic! Covid-19 Shakes the World*. S.l.: OR Books.

Отримано 01.06.2020